

Отримано: 27 лютого 2024 року

Прорецензовано: 6 березня 2024 року

Прийнято до друку: 12 березня 2024 року

e-mail: tshkarban@gmail.com

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8554-1188>

e-mail: oksana.kuzmych@ukr.net

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5809-2700>

DOI: 10.25264/2519-2558-2024-22(90)-166-169

Шкарбан Т. М., Кузьмич О. О. Конструкції з однорідною супідрядністю мінімальної структури. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2024. Вип. 22(90). С. 166–169.

УДК: 81'367.332

Шкарбан Тамара Миколаївна,
кандидат філологічних наук, доцент
Рівненського державного гуманітарного університету
Кузьмич Оксана Олексіївна,
кандидат філологічних наук, доцент
Рівненського державного гуманітарного університету

КОНСТРУКЦІЇ З ОДНОРІДНОЮ СУПІДРЯДНІСТЮ МІНІМАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ

У статті досліджено складні конструкції з мінімальною кількістю однорідних супідрядних. Виокремлено основні структурні типи таких конструкцій, описано їх граматичні особливості, з'ясовано, як впливає обмеження структури на експресивно-виражальний потенціал.

Конструкції з однорідною супідрядністю (КОС) мінімальної структури є найбільш поширеними в сучасній українській мові. Їх частка, за нашими даними, становить 73 % від усіх зафіксованих КОС. Доведено доцільність дослідження таких конструкцій, адже вони, з одного боку, представляючи найбільш поширену модель, відбивають загальні особливості конструкцій із однорідною супідрядністю, з іншого боку, – мають специфічні ознаки, пов'язані з обмеженням структури.

Описано КОС щодо порядку розміщення частин і компонентів. З'ясовано, що конструкції з однорідною супідрядністю мінімальної структури зберігають ту саму тенденцію щодо розміщення головної частини та підрядних компонентів, яка властива конструкціям різної довжини.

Виокремлено типи КОС залежно від особливостей використання підрядних і сурядних сполучних засобів. Доведено, що КОС мінімальної структури обмежені в кількості таких структурних типів порівняно з КОС, що мають більшу кількість однорідних супідрядних.

З'ясовано, що трикомпонентні КОС реалізують спільні закономірності в синтаксичній і семантико-синтаксичній структурі, властиві для конструкцій різної довжини, а саме: тяжіння до ускладнення підрядних компонентів, реалізація перехідних випадків у системі синтаксичних одиниць, ознаки паралелізму структури підрядних компонентів, можливість вираження темпоральних, зіставних, протиставних, розділових, причиново-наслідкових семантико-синтаксичних відношень у блоці однорідних супідрядних.

КОС мінімальної структури обмежені щодо експресивно-виражального потенціалу, але здатні до парцеляції, повтору, паралелізму, що сприяють увиразненню, акцентуації, ритмічності тощо.

Ключові слова: конструкція з однорідною супідрядністю, мінімальна структура, порядок частин і компонентів, синтаксичні засоби зв'язку, експресивно-виражальні можливості.

Tamara Shkarban,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Rivne State Humanitarian University
Oksana Kuzmych,
Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Rivne State Humanitarian University

CONSTRUCTIONS WITH HOMOGENEOUS SUBORDINATION OF MINIMAL STRUCTURE

The article deals with complex constructions with a minimum number of homogeneous subordinates. The main structural types of such constructions are distinguished, their grammatical features are described, and the influence of the structure restriction on the expressive potential has been found out.

Constructions with homogeneous subordination (CHS) of minimal structure are the most widespread in the modern Ukrainian language. Their share, according to our data, is 73 % of all recorded CHS. The expediency of studying such constructions is proved, because, on the one hand, representing the most common model, they reflect the general features of constructions with homogeneous subordination, on the other hand, they have specific features related to the structure restriction.

The paper describes the CHS in terms of the order of placement of parts and components. It has been found that structures with homogeneous subordination of the minimum structure retain the same tendency to place the main part and subordinate components that is inherent in structures of different lengths.

The types of CHS are distinguished depending on the peculiarities of the use of subordinating and coordinating conjunctions. It is proved that the CHS of minimal structure are limited in the number of such structural types compared to the CHS with a larger number of homogeneous subordinates.

It has been found that three-component CHS realize common patterns in the syntactic and semantic-syntactic structure inherent in constructions of different lengths, namely the tendency to complicate subordinate components, the realization of transitional cases in the system of syntactic units, signs of parallelism in the structure of subordinate components, the possibility of expressing temporal, comparative, adversative, separating, causal semantic-syntactic relations in a block of homogeneous subordinate components.

CHS of minimal structure are limited in terms of expressive potential, but are capable of parcellation, repetition, parallelism, which contribute to emphasis, accentuation, rhythmicity, etc.

Key words: construction with homogeneous subordination, minimal structure, order of parts and components, syntactic means of communication, expressive possibilities.

Постановка проблеми. Складні багатокомпонентні речення (СБР), попри наявність серйозних досліджень їх синтаксичної та семантичної структури у вітчизняній і зарубіжній граматичній науці, залишаються актуальним об'єктом вивчення через багатство мовленнєвих реалізацій та потужний стилістичний потенціал.

Складні конструкції з однорідною супідрядністю, будучи однією з центральних моделей СБР, відбивають загальні їх особливості як полів'язкув моделі, проте вирізняються закладеною в їхній граматичній природі здатністю до гнучкості структури й пов'язаними з цим багатими виражальними можливостями.

Мінімальними щодо довжини є конструкції з двома підрядними компонентами, які приєднуються до головної частини. Саме такі структури, а також конструкції з трьома приєднуваними до головної частини компонентами, за нашими даними, які не суперечать висновкам синтаксистів, є найбільш уживаними в різних стилях сучасної української мови (пор.: Шкарбан, 1997: 18; Шульжук 1986: 104–105). Тому з'ясування особливостей як синтаксичної структури, так і функційно-стилістичних параметрів КОС мінімальної структури потребує аналізу й узагальнень.

Аналіз досліджень, у яких започатковано розв'язання проблеми. Перші кроки в дослідженні конструкцій із однорідною супідрядністю в українській лінгвістиці зробили О. Є. Вержбицький, І. Г. Чередниченко, які в системі багатокомпонентного речення виокремлювали КОС і подавали короткий коментар та ілюстрації. М. Й. Симулик зосередив увагу на описі стану вивчення СБР, зокрема КОС, у слов'янських мовах. Теорію складного багатокомпонентного речення, і КОС зокрема, поглибили С. Ю. Морозова (питання про КОС в історії мови), І. Р. Вихованець, А. П. Загнітко. Найбільший внесок у вивчення конструкцій із однорідною супідрядністю у вітчизняній граматиці зробив К. Ф. Шульжук, який дослідив формально-граматичну й деякі аспекти семантичної структури конструкцій. Стилiстичні функції КОС були об'єктом вивчення С. М. Марича, С. Я. Єрмоленко, А. П. Коваль, Ю. Є. Ричагівської.

Коли говорити про опис окремих типів КОС за кількістю підрядних компонентів, то кількість таких досліджень досить обмежена (Шкарбан, 2005; Шкарбан, 2012). Тому конструкції з однорідною супідрядністю мінімальної структури (йдеться про речення з двома підрядними компонентами) потребують більш докладного вивчення.

Мета наукової розвідки – дослідити складні конструкції з однорідною супідрядністю, у яких до головної частини приєднуються два підрядні компоненти, що передбачає виконання таких **завдань**: виокремити основні типи конструкцій за особливостями зовнішнього та внутрішнього сполучникового зв'язку, дослідити порядок розміщення частин і компонентів у КОС, схарактеризувати семантико-синтаксичні відношення у блоці однорідних супідрядних, з'ясувати можливості КОС із двома підрядними компонентами до ускладнення структури, дослідити стилістичний потенціал конструкцій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Складні конструкції з однорідною супідрядністю мінімальної структури є основним фрагментом системи таких синтаксичних одиниць у сучасній українській мові, що, очевидно, пов'язане як із тенденцією мови до лаконізму, так і з можливостями людської пам'яті. За нашими даними, трикомпонентні структури (йдеться про конструкції, у яких до головної частини приєднуються два підрядні компоненти) становлять 73 % від загальної кількості зафіксованих КОС. Наприклад: *Я раптом подумав, що смак картоплі, риби й овочів зовсім інший, що він не виправдав моїх райдужно-ностальгічних сподів* (І. Роздобудько).

КОС мінімальної структури не порушують загальну тенденцію щодо порядку розміщення частин і компонентів у конструкції (пор.: Шкарбан, 1997: 9). Центральну позицію займають конструкції, у яких головна частина стоїть перед блоком однорідних супідрядних: *Я закони життя порушила, Щоб змінити судьбу, щоби більше не бути з Ним* (О. Пухонська); *Ти ж знаєш, що насправді нікого не можна втримати, і що всі мої вікна насправді завжди відчинені* (С. Жадан).

Друге місце відводимо трикомпонентним КОС із препозицією блоку однорідних супідрядних: *Щоб ожила землі моєї вродо, Величю й чітко визначилась суть, Я, син Вітчизни, син свого народу, Любов свою як совість пронесу* (С. Жуковський); *Але доки триває наш спів, доки хтось не спить, доти не так жахаєшся власних жахів, доти ми всі рівні перед шибеницею на площі* (С. Жадан). За нашими підрахунками, у конструкціях із більшою кількістю підрядних компонентів діє така сама закономірність.

КОС мінімальної структури з інтерпозицією блоку однорідних супідрядних трапляються значно рідше і займають третє місце. Наприклад: *Я думав про затонулі кораблі, в каютах яких, можливо, досі висять унікальні картини, а в трюмах перезрівають пляшки з вином, про величезних китів і коралові сади, про весь цей світ тиші, облаштований так гармонійно й недоступно* (І. Роздобудько); *Там, де чабани насли замріяно корів, де ревли пороги і збіговиська татар, – дух козацький струх* (Сашко Обрій).

За особливостями використовуваного підрядного й сурядного сполучникового зв'язку серед трикомпонентних КОС виокремлюємо такі типи: 1) КОС, у яких обидва підрядні компоненти приєднуються до головної частини окремим підрядним сполучним засобом, однорідні супідрядні при цьому поєднані безсполучниковим зв'язком (*Хлопцві зовсім не хотілося, щоб його мила страждала, щоб ці карі оченята марніли від сліз* (Н. Криловець); *Я дякую тобі, що ти все ж був, Що зіграв мене не раз словами, Нехай брехливими...* (Т. Сокіл)); 2) КОС, у яких обидва підрядні компоненти приєднуються до головної частини окремим підрядним сполучним засобом, при цьому однорідні супідрядні поєднані сурядним сполучником (*Може, розірву таки сильце – Піднімусь на крилах навесні, Щоб до тебе притулить лице І щоб ти всміхалася мені* (Т. Сокіл); *Зарецький часто згадував Людмилу, яку знав уже два роки і з якою іноді бачився в Києві на колоков'юмах і семінарах* (А. Дністровий)); 3) КОС, у яких блок однорідних супідрядних приєднується одним підрядним сполучним засобом, а підрядні компоненти поєднані між собою сурядним сполучником (*Пам'ятаю, що я сидів на низькій кушетці в оточенні багаторічної пляшок і мені було неймовірно нудно від довгих розмов цієї платиново-діамантової молоді* (І. Роздобудько); *На тому дівчата попроцалися і поспішили додому, бо вже темніло і починав іти сніг* (Н. Криловець)); 4) КОС із одним підрядним сполучним засобом і безсполучниковим зв'язком у блоці супідрядних (такі конструкції перебувають на периферії КОС, оскільки наближаються до сполучниково-безсполучникового утворення): *Люди відряювали його від цього задуму, говорячи, що то погане місце, не варто його зачіпати* (Н. Криловець); *Збери губами меньку цівку крові – Малу родзинку у гарячій плові – Бо ти – моя краплина, ти – весна* (Р. Кухарук). Безперечно, під час аналізу конструкцій більшої довжини виокремлюємо додаткову кількість структурних типів КОС, які мають прогнозовану варіативність використання сполучних засобів.

Однорідні супідрядні можуть приєднуватися до головної частини як однаковими, так і різними підрядними сполучними засобами. Значно переважають КОС із однаковими підрядними сполучниками чи сполучними словами, адже йдеться про однофункційні підрядні компоненти (*Достигає мій віри, як дощем достигає обрій, як трава із землі виростає в солону вись* (О. Пухонська)), однак зафіксовані випадки використання різних підрядних сполучних засобів у КОС, причому це можуть бути: 1) різні сполучні слова: *Марица не могла би пояснити, чим вона принадила той жах до себе і де він гніздився в її естві* (М. Матіос); 2) різні форми того самого сполучного слова: *На цьому наполог директор фірми, в якій працював Зарецький і яка займалася продажами новітнього медичного обладнання, закупаючи його у виробників із Німеччини, Америки, Франції, Китаю, Японії* (А. Дністровий); 3) сполучне слово і сполучник: *Ти знаєш, куди всі дороги ведуть, Що камінь останній знов стане наріжним* (О. Заїка). Раритетними є структури, у яких використано різні сполучники.

У блоці однорідних супідрядних КОС мінімальної структури можуть бути представлені різні семантико-синтаксичні відношення (беремо за основу розроблену І. Р. Вихованцем класифікацію семантико-синтаксичних відношень у складному реченні (Вихованець, 1983: 135)), а саме: темпоральні: *І я гортав її книги в перці, кориці й вині, і слухав собі неухважно, як вона залива, і як виростають у темряві, зріючи на глибині, чорний камінь вугілля, зелена рослина трава* (С. Жадан); з'являються або протиставні: *Коли ми вип'єм гіркого роздуки, А серце моє інша розіб'є, Ще доведо відчуватиму я руки, Ще доведо серце чути твое* (Т. Сокил); *Вона сказала, що сніг тут швидко не тане, а в горах узагалі стоятиме до середини літа* (А. Дністровий); розділові: *Віолета не поцікавилася, як справи у чоловіка чи як проходить семінар* (А. Дністровий); причиново-наслідкові: *Ти так розхвилювалася, що ненароком зачепила келих з вином і воно розлилося* (Л. Марчук).

Трикомпонентні КОС реалізують тенденцію до ускладненості структури, яка властива для конструкцій із різною довшиною, зберігаючи при цьому посилене тяжіння до ускладненості в блоці однорідних супідрядних. Ми зафіксували такі види ускладнення: дісприслівникові звороти (*Я не збагну: навищо каються, Коли нема знекровлених ілюзій, Коли душа так прагне до життя, Згубивши слід у замкненому крузі* (О. Пухонська)); дісприкметникові звороти (*Не відав, не відаю я супокою, залюблений в світлу красу, бо вітер часу – над моєю судьбою, бо я його в серці несу* (С. Жуковський)); уточнювальні синтаксичні одиниці (*Слухаєш, як визріває ця, найтепліша із зим, як вона пробивається захисними редуками* (С. Жадан)); вставні слова або вставлені конструкції (*Богдан твердо знав, що зустріч із нею буде особливою, що, цілком можливо, він їде назустріч своїй долі* (А. Дністровий)); однорідні члени речення (*Зарецький навіть не вірив, що це було з ними, що вони раніше були такими радісними, безтурботними, готовими до пригод і авантюр* (А. Дністровий)); звертання (*О відступися, вся на світі лжа, Отут, коло ясного дому, Де визріває опарою діжа, Де задум хліба визріває вагомо* (Г. Світлична)).

На окрему увагу заслуговують структури, що реалізують перехідні випадки в системі синтаксичних одиниць. Це, зокрема, конструкції, у яких підрядний компонент приєднується до головної частини кількома сполучними засобами. Із семантичного боку такі речення можна кваліфікувати як КОС із імпліцитним вираженням однорідного супідрядного. Такі випадки зафіксовано і в конструкціях, які можна розгорнути в трикомпонентну КОС: *Я ще пам'ятав, як і що повинно бути... (І. Роздобудько) – Я ще пам'ятав, як повинно бути + Я ще пам'ятав, що повинно бути – Я ще пам'ятав, як повинно бути і що повинно бути; Радила, що і як треба зробити, підбадьорювала, вселяла віру* (Л. Марчук).

Другу групу становлять КОС, у яких повторюються вказівні слова з головної частини перед кожним із однорідних супідрядних з експресивно-виражальною метою: *Зарецький не впізнавав Людмили – тієї, про яку мріяв усі останні місяці, тієї, з якою кохався в несподіваній сніжній навалі* (А. Дністровий).

На думку дослідників, “серед усіх моделей складнопідрядних багатоконпонентних речень конструкції з однорідною супідрядністю мають найбільші експресивні можливості” (Шульжук, 2004: 323). За нашими спостереженнями, максимальним виражальним потенціалом володіють КОС із великою кількістю залежних підрядних компонентів. У такому випадку однорідні супідрядні стають основою для побудови різних стилістичних фігур (повтору, градації, періоду, парцеляції тощо). КОС мінімальної структури, безперечно, не мають такого потенціалу, проте можуть реалізувати функції експресивного синтаксису. Це, очевидно, пов'язане з тим, що сама граматична природа КОС, зорієнтована на однорідність семантики та функцій, повторення засобів зв'язку, зрештою, паралелізм структури, додає стилістичного нашарування. Так, ми зафіксували трикомпонентні КОС із паралелізмом структури підрядних компонентів. У такому випадку в межах єдиного модально-часового плану члени речення кожного з однорідних супідрядних мають однакове морфологічне вираження, займають ту саму позицію в реченні та приєднуються однаковими підрядними сполучними засобами: *Складови не могли жити без губи, як рослина без води, як тіло без душі* (П. Панч). Паралелізм структури у блоці підрядних компонентів сприяє чіткості, однозначності, ритмічності. Абсолютно закономірно те, що КОС мінімальної структури мають ширші можливості до паралелізму структури підрядних компонентів, адже конструкціям із більшою кількістю однорідних супідрядних важче втримати аналогічну архітектуру в кожному з компонентів.

Явище парцеляції властиве для конструкцій із однорідною супідрядністю, однак зазвичай парцеляції піддаються великі за обсягом КОС, причому виокремлюємо різні типи парцеляції залежно від того, який саме компонент чи компоненти структури відокремлюються в позицію самостійного речення. Мінімум за обсягом КОС також можуть називати парцеляції. Ми зафіксували два типи парцеляції в трикомпонентних КОС: 1) структури, у яких парцеляція збігається з блоком однорідних супідрядних (*Благословись, красо моя, лілеє! Повній, кринице, аж під самий зруб! Бо що то зерня – без ріллі своєї, Бо що то слово – без жагучих губ?* (Г. Світлична)); 2) структури, у яких парцельованим є лише друге з однорідних супідрядних (*Мені здавалося, що книжка, «Бузок», барбариски, кораблики і зубна паста, перечавлена посередині, – це ще не все. І що весь цей набір знайомих реалій – тільки початок якоїсь складної шахової партії... (І. Роздобудько))*.

Структура конструкцій із однорідною супідрядністю досить схильна до використання повтору, який “є засобом підкреслення емоційного і смислового чинника” (Коваль, 1987: 303). Крім повторюваних підрядних сполучних засобів, у КОС можуть повторюватися як окремі слова, так і цілі словосполучення: *Будеш говорити про літературу там, де слід було говорити про життя, де життя рвалося на вулицю, як забутий у домі пес* (С. Жадан); *І ти лунаєш в ній так дзвінко, що ти – не ти і я – не я* (Шашко Обрій). Увага зосереджена зазвичай на повторюваних у КОС елементах, але їх використання посилює емоційність усієї конструкції.

Отже, конструкції з двома однорідними супідрядними є найбільш поширеною моделлю в системі КОС. Тому вони по-справді реалізують граматичні ознаки, властиві для КОС загалом: тяжіння до постпозиції блоку супідрядних, виокремлення типів КОС за особливостями вживання зовнішнього та внутрішнього сполучникового зв'язку, здатність до ускладнення структури (здебільшого блоку супідрядних), можливість реалізувати перехідні випадки в системі синтаксичних одиниць (структури з повторюваними словами з головної частини, а також конструкції, у яких підрядний компонент приєднується до головної частини кількома сполучними словами), функціонування типових семантико-синтаксичних відношень у блоці однорідних супідрядних, схильність до паралелізму в структурі тощо, однак мінімальна кількість однорідних супідрядних у багатьох випадках обмежує варіативність у типології, а також суттєво послаблює емоційно-експресивний потенціал конструкцій.

Література:

1. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Семантико-синтаксична структура речення. Київ : Наук. думка, 1983. 219 с.
2. Коваль А. П. Практична стилістика сучасної української мови. Київ : Вища шк., 1987. 349 с.
3. Шкарбан Т. М. Складні конструкції з однорідною супідрядністю в сучасній українській мові : автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01. Київ, 1997. 24 с.
4. Шкарбан Т. М. Складні конструкції з чотирма однорідними супідрядними. *Наукові записки. Серія «Філологічна»*. Острого : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2012. Вип. 31. С. 111–113.
5. Шкарбан Т. М. Структурні типи й стилістичні можливості складних конструкцій із п'ятикомпонентною однорідною супідрядністю. *Актуальні проблеми сучасної філології. Мовознавчі студії* : зб. наук. праць. Рівне, 2005. Вип. 13. С. 67–70.
6. Шульжук К. Ф. Синтаксис української мови: підручник Київ : Видавничий центр «Академія», 2004. 408 с.
7. Шульжук К. Ф. Складні багатоконпонентні речення в українській мові. Київ : Вища шк., 1986. 183 с.

References:

1. Vykhoanets', I. R., Horodens'ka, K. H., & Rusaniv's'kyu, V. M. (1983). Semantyko-syntaksyschna struktura rechennya [Semantic-syntactic structure of a sentence]. Kyiv: Naukova Dumka. 219 s. [in Ukrainian].
2. Koval', A. P. (1987). Praktychna stylistyka suchasnoyi ukrayins'koyi movy [Practical stylistics of the modern Ukrainian language]. Kyiv: Vyshcha shkola. 349 s. [in Ukrainian].
3. Shkarban, T. M. (1997). Skladni konstruktysiyi z odnoridnoyu supidryadnistyu v suchasniy ukrayins'kiy movi [Complex constructions with homogeneous subordination in the modern Ukrainian language]: avtoreferat dysertatsiyi ... kandydata filolohichnykh nauk: 10.02.01 [thesis abstract for the degree of candidate of philological sciences: specialization 10.02.01]. Kyiv. 24 s. [in Ukrainian].
4. Shkarban, T. M. (2005). Strukturni typy y stylistychni mozhylyvosti skladnykh konstruktysiy iz p'yatykomponentnoyu odnoridnoyu supidryadnistyu [Structural types and stylistic possibilities of complex constructions with five-component homogeneous subordination]. *Aktual'ni problemy suchasnoyi filolohiyi. Movoznavchi studiyi* [Actual problems of modern philology, Linguistic studies], 13, 67–70. [in Ukrainian]
5. Shkarban, T. M. (2012). Skladni konstruktysiyi z chotyryma odnoridnymi supidryadnymi [Complex constructions with four homogeneous subordinates]. *Naukovi zapysky. Seriya «Filolohichna»* [Scientific notes, series «Philological»], 31, 111–113. [in Ukrainian].
6. Shul'zhuk, K. F. (2004). Syntaksys ukrayins'koyi movy: pidruchnyk [Syntax of the Ukrainian language: Textbook]. Kyiv: Vydavnychyy tsentr «Akademiya». 408 s. [in Ukrainian].
7. Shul'zhuk, K. F. (1986). Skladni bahatokomponentni rechennya v ukrayins'kiy movi [Complex multi-component sentences in Ukrainian language]. Kyiv: Vyshcha shkola. 183 s. [in Ukrainian].